

KS. MAREK JEZIORAŃSKI

*Katedra Pedagogiki Ogólnej
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II*

S. DOROTA KONDRACKA

Centrum Interwencji Kryzysowej w Otwocku

RODZINA W WYOBRAŻENIACH DZIECI Z CENTRUM INTERWENCJI KRYZYSOWEJ

Słowa kluczowe: rodzina, kryzys, sytuacja kryzysowa, wyobrażenia rodziny, sytuacja dziecka w rodzinie, Centrum Interwencji Kryzysowej

1. Wprowadzenie. 2. Specyfika rodziny w sytuacji kryzysowej – perspektywa teoretyczna. 2.1. Sytuacja dziecka w rodzinie doświadczającej kryzysu. 2.2. Centrum Interwencji Kryzysowej jako forma pomocy dziecku. 3. Rodzina w wyobrażeniach dzieci z Centrum Interwencji Kryzysowej – perspektywa empiryczna. 3.1. Identyfikacja dzieci z osobami znaczącymi w rodzinie. 3.2. Konflikty emocjonalne doświadczane przez dzieci. 3.3. Struktura rodziny ze szczególnym uwzględnieniem pozycji dziecka. 4. Wnioski i postulaty pedagogiczne. Aneks: Rysunki dzieci

1. WPROWADZENIE

Myśl chrześcijańska rodzinę postrzega jako podstawową wspólnotę miłości i życia, na której opiera się życie społeczne człowieka. W Liście do rodzin Jan Paweł II pisał: „rodzina jest wspólnotą osób, najmniejszą komórką społeczną, a jako taka jest instytucją podstawową dla życia każdego społeczeństwa”¹. Stanowi ona fundament społeczeństwa i trudno sobie wyobrazić jego funkcjonowania bez niej. Pomimo iż powstaje wciąż wiele nowych instytucji nastawionych na wspieranie rozwoju człowieka, żadna z nich nie zastąpi rodziny, która jest najważniejszym środowiskiem życia i rozwoju człowieka. Porównując rodzinę z jakąkolwiek organizacją czy instytucją albo z jakimkolwiek społeczeństwem i państwem, zawsze pozostanie ona społecznością pierwotną i dla każdego człowieka ma znaczenie najistotniejsze².

¹ Jan Paweł II, *List do rodzin „Gratissimam sane” z okazji Roku Rodziny*, Rzym–Watykan 1994, p. 17 (dalej: GS).

² Por. L. Dyczewski, *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, Lublin 2003, 9.

We wspomnianym powyżej dokumencie, Papież nie tylko wskazywał na priorytetowe miejsce rodziny w rozwoju człowieka, ale również zauważał sytuacje kryzysowe spowodowane brakiem właściwie funkcjonującego środowiska rodzinnego. Pisał: „rodzina jest drogą pierwszą i z wielu względów najważniejszą. Jest drogą powszechną, pozostając za każdym razem drogą szczególną, jedyną i niepowtarzalną, tak jak niepowtarzalny jest każdy człowiek. Rodzina jest tą drogą, od której nie może on się odłączyć. Wszak normalnie każdy z nas w rodzinie przychodzi na świat, można więc powiedzieć, że rodzinie zawdzięcza sam fakt bycia człowiekiem. A jeśli w tym przyjsciu na świat oraz we wchodzeniu w świat człowiekowi brakuje rodziny, to jest to zawsze wyłom i brak nad wyraz niepokojący i bolesny, który potem ciąży na całym życiu”³.

Środowisko rodzinne warunkuje funkcjonowanie dziecka we wszystkich obszarach życia. To w rodzinie odbywa się rozwój człowieka, kształtuje się osobowość, postawy i system wartości, dlatego tak ważna jest więź emocjonalna rodziców z dziećmi. Na gruncie rodziny dzieci uczą się życia społecznego i norm nim rządzących. Rodzice są pierwszymi nauczycielami i wzorami dla swoich dzieci. Rodzina to pierwsze i najważniejsze środowisko wychowawcze, ponieważ jej oddziaływania mają charakter pierwotny oraz ma ona wpływ na wszystkie sfery rozwoju dziecka: poznawczą, emocjonalną, społeczną i religijną. Szczególnie ważne w dalszym rozwoju dziecka są doświadczenia z okresu wczesnego dzieciństwa, takie jak: doznawanie zaspokojenia potrzeb fizjologicznych i potrzeby więzi emocjonalnej z rodzicami. Od tego zależy bezpieczny styl przywiązania, ściśle łączący się z ufnością wobec otaczającego świata.

Celem niniejszego artykułu jest poznanie wyobrażeń rodziny przez dzieci zamieszkujące hostel w Centrum Interwencji Kryzysowej w Otwocku. Zostaną zbadaone problemy dotyczące charakterystycznych cech tych wyobrażeń, do których należą: 1) identyfikacja z osobami znaczącymi w rodzinie, 2) konflikty emocjonalne w relacjach rodzinnych i 3) struktura rodziny ze szczególnym uwzględnieniem pozycji dziecka. Do tego celu wykorzystano metodę studium przypadku, a w jej ramach Test Rysunku Rodziny oraz towarzyszące mu wywiad i obserwacja. Grupę badawczą stanowiły dzieci przebywające w Centrum Interwencji Kryzysowej (CIK) Caritas Diecezji Warszawsko-Praskiej w Otwocku w wieku 7–12 lat, czyli w okresie rozwojowym, określanym jako „wiek szkolny”⁴. Wśród badanych osób było pięciu chłopców i trzy dziewczynki. Badani pochodzą z różnych środowisk lokalnych zarówno z miasta, jak i ze wsi. Na wsi mieszkało troje dzieci, troje pochodzi z małego miasta, a dwoje z Warszawy. Dwoje dzieci przybyło do CIK z Domów Samotnej Matki, jedno z Warszawy, a drugie z Otwocka. Centrum Interwencji Kryzysowej „Dom Otwartych Serc” dla powiatu otwockiego prowadzony jest przez Caritas Diecezji Warszawsko-Praskiej przy współpracy z Powiatowym Centrum Pomocy Rodzinie, z Ośrodkami Pomocy Społecznej w powiecie i z Urzędem Miasta Otwock. Badania zostały zrealizowane w pierwszej połowie 2016 r.

³ GS, nr 2.

⁴ Por. A. Brzezińska, *Psychologiczne portrety człowieka*, Gdańsk 2005, 259.

Artykuł będzie się składał z dwóch zasadniczych części. W pierwszej nakreślona zostanie teoretyczna perspektywa podjętego zagadnienia. Podjęte w niej będą kwestie definicyjne dotyczące kryzysu, sytuacji kryzysowej oraz rodziny dysfunkcyjnej. Bliżej opisana zostanie instytucja Centrum Interwencji Kryzysowej. W drugiej części artykułu przedstawione zostaną wyniki badań własnych oraz ich interpretacja wraz z załączonymi na końcu postulatami pedagogicznymi.

2. SPECYFIKA RODZINY W SYTUACJI KRYZYSOWEJ – PERSPEKTYWA TEORETYCZNA

Rodzina, która boryka się z trudnościami, bywała określana jako rodzina dysfunkcyjna lub rodzina w kryzysie. Czasami – najczęściej w języku potocznym – używa się terminu: „rodzina patologiczna”⁵. Są to określenia bliskoznaczne, ale nie są one synonimami. Określenie „rodzina w kryzysie” jest wolna od piętnujących treści. Poza tym, posługując się tym terminem, zwraca się uwagę na szansę rozwoju, o ile rodzina upora się z zaistniałą trudnością. Kryzys zawsze stanowi zagrożenie, które może doprowadzić do dysfunkcji. Jednak daje jednocześnie możliwość wzrostu, ponieważ jest wołaniem o pomoc. Każdy kryzys dotyczący rodziny powoduje zaburzenie równowagi w jej funkcjonowaniu. Dotyczy nie tylko jednej czy dwóch osób, ale wszystkich członków.

2.1. SYTUACJA DZIECKA W RODZINIE DOŚWIADCZAJĄCEJ KRYZYSU

Można powiedzieć, że stan kryzysu oznacza napotkanie na swej drodze przeszkody, która uniemożliwia albo poważnie utrudnia osiągnięcie ważnych celów życiowych. Człowiek w takim momencie nie widzi możliwości użycia zwyczajnych, zwykle stosowanych metod rozwiązywania problemów. To z kolei wywołuje stan dezorganizacji i zamieszania, a także podejmowanie nieskutecznych prób znalezienia rozwiązania. Kiedy w rodzinie zostaje zaburzona równowaga, pojawia się stan napięcia, spowodowany naruszeniem rodzinnej homeostazy. Rodziny podejmują próby poradzenia sobie z sytuacją stresową, jednak nie zawsze potrafią to uczynić samodzielnie. nierozwiązanie jednej trudności sprawia, że pojawiają się następne, co powoduje ich nawarstwianie i ostatecznie nieumiejętność rodziny w poradzeniu sobie z kryzysem. Kryzys jest sytuacją dezorganizacji systemu rodzinnego. Trwa do czasu oswojenia się ze zmianami, przystosowaniem się do nowych warunków, aby przywrócić rodzinie stabilność i równowagę.

Sytuacje, które najczęściej powodują zaburzenia równowagi systemu rodzinnego, to: „zmiany w strukturze rodziny takie, jak śmierć, rozwód, urodzenie dziecka, ślub; wyczerpanie się zasobów rodziny związane np.: z opieką nad przewlekle chorym lub niepełnosprawnym członkiem rodziny; nadmierna eksploatacja zasobów rodziny

⁵ Tego terminu nie należy stosować ze względu na jego negatywne konotacje.

spowodowana przedłużającymi się napięciami, konfliktami, nieporozumieniami; zasoby i umiejętności rodziny niewystarczające w stosunku do wymagań np. brak wystarczających środków finansowych na zabezpieczenie potrzeb członków rodziny, zwłaszcza dzieci⁶. Kryzysy w rodzinie można podzielić na następujące kategorie: „kryzysy normatywne (związane z wydarzeniami życiowymi, takimi jak: małżeństwo, narodzenie dziecka, pójście dziecka do szkoły), losowe (inaczej incydentalne – bywają wywołane przez zdarzenia nieprzewidywalne) i endogenne (wywoływane przez indywidualne negatywne wzorce rodzinne, jak np. kryzysy w rodzinach osób uzależnionych od alkoholu, w rodzinach, gdzie występuje przemoc)⁷.

Skłócona rodzina jest dla dziecka źródłem poważnych urazów psychicznych, takich jak: brak zaufania do ludzi, ucieczka w swój świat wewnętrzny, wrogość do rodziców, lęk przed założeniem własnej rodziny. Szczególnie trudną sytuację przeżywają dzieci z rodzin z problemem alkoholowym. Doznają one wielu „fizycznych i emocjonalnych szkód, cierpią, podlegają wpływom stresogennym i patologicznym czynnikom stanowiącym źródło głębokich urazów psychicznych, powodujących zmiany w strukturze osobowości, problemy emocjonalne i zaburzenia w zachowaniu⁸.

Wiele dzieci żyje w rodzinach dysfunkcyjnych i są narażone na trudności w osiągnięciu prawidłowego rozwoju zarówno osobowego, jak i sukcesów edukacyjnych. Rodziny dysfunkcyjne nie potrafią wypełniać swych zadań wystarczająco dobrze i skutecznie radzić sobie w sytuacjach trudnych, takich jak: stres, frustracja, konflikt i kryzys. Rodzice zamiast okazywać dziecku właściwą bliskość, odpowiednią pomoc i opiekę oraz stawiać wymagania, które będą dostosowane do indywidualnych możliwości rozwojowych dziecka, odrzucają je, agresywnie atakując lub skrajnie ignorując, zaniebując jego potrzeby. W efekcie takich zachowań rodziców dzieci rozwijają w sobie dysfunkcyjne cechy samozachowawcze, aby przystosować się do zaburzonych relacji w rodzinie. Istnieje poważne ryzyko, że gdy dorosną, same staną się dysfunkcyjnymi rodzicami. Zaniegowanie wartości dziecka w rodzinie dysfunkcyjnej wyraża się w formie kontaktu rodziców z nim, często nacechowanego agresją. Niskie poczucie własnej wartości czy bezwartościowości bywa maskowane przez dziecko agresywnym zachowaniem, lub też jest manifestowane w uleganiu innym lub ślepych podporządkowaniu się im⁹.

S. Kawula, przedstawiając kompleksowo sytuację rodziny dysfunkcyjnej, odwołuje się do teorii P. Mellody, który opisuje dziecko za pomocą pięciu cech. Należą do nich: (drogo)cenność, bezradność, niedoskonałość, zależność oraz niedojrzałość¹⁰. W rodzinie dysfunkcyjnej te cechy dziecka są niewłaściwie interpretowane,

⁶ Por. E. Leśniak, A. Dobrzyńska-Mesterhazy, *Rodziny w kryzysie, diagnoza i interwencja kryzysowa*, w: *Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej. Poradnik dla pracowników socjalnych*, red. W. Badura-Madej, Katowice 1999, 84.

⁷ Por. tamże, 85.

⁸ J. Izdebska, *Dziecko – Dzieciństwo – Rodzina – Wychowanie rodzinne. Kategorie pedagogiki rodziny w perspektywie pedagogiki personalistycznej*, Białystok 2015, 74.

⁹ Por. A. Lenzion, *Patologia środowiska życia dziecka*, w: *Dziecko w przestrzeni życia społecznego*, red. J. Daszykowska, A. Łuczyński, Stalowa Wola 2013, 136–137.

¹⁰ Por. S. Kawula, *Rodzina o skumulowanych czynnikach patogennych*, w: *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, red. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, Toruń 2006, 149.

co skutkuje tym, że zostaje zaburzony jego prawidłowy rozwój. Dziecko zamiast otrzymywać informacje o tym, że jest cenne ze względu na sam fakt istnienia, otrzymuje komunikaty podkreślające jego mniejszą wartość. W rodzinach niewłaściwie funkcjonujących nie respektuje się również tego, że dziecko jest bezbronne. Rodzice nie chronią dziecka przed różnego rodzaju wykorzystaniem i poniżeniem, w skutek czego zostaje ono narażone na zranienia. Również kolejna cecha, jaką jest niedoskonałość, nie jest akceptowana u dziecka. To powoduje, że dzieciom nie daje się prawa do błędu, a w związku z tym są one nieustannie atakowane i karcone za swoje błędy. Nieuznawanie zależności dziecka względem rodziców objawia się tym, że albo rodzice nie pozwalają dziecku na samodzielność, albo też atakują dzieci za ich pragnienia. Podobnie w odniesieniu do ostatniej cechy dziecka – niedojrzałości – rodzice w rodzinach dysfunkcyjnych albo oczekują od swoich dzieci zachowań bardzo dojrzałych, albo przyzwalają na skrajnie niedojrzałe zachowania¹¹.

Dysfunkcyjna rodzina często staje się źródłem przykrych doświadczeń emocjonalnych, podłożem napięć i frustracji (udaremnionych dążeń, niezaspokojonych potrzeb) zarówno dla jej dorosłych członków, jak i dzieci. W wyniku zaistniałego kryzysu, z którym niejednokrotnie nie zmierzili się pozytywnie dorośli, cierpienia dzieci są bardziej dotkliwe i rzutują na ich wchodzenie w dorosłość.

2.2. CENTRUM INTERWENCJI KRYZYSOWEJ JAKO FORMA POMOCY DZIECKU

Interwencja kryzysowa odnosi się do kryzysu emocjonalnego człowieka, „stanowi zespół interdyscyplinarnych działań podejmowanych na rzecz osób i rodzin w stanie kryzysu”¹².

Może być drogą „formalnego opanowania kryzysu”, rozumianego jako instytucjonalne działanie wyspecjalizowanych służb kryzysowych bądź powołanych do tego instytucji (głównie pomocy społecznej). Odróżniamy ją od „naturalnego opanowania kryzysu”, czyli samodzielnych, często intuicyjnych wysiłków osób w kryzysie wspieranych przez rodziny i bliskich¹³. Może ona dotyczyć: trudnych sytuacji życiowych, rozumianych jako szczególny rodzaj stresu rozwijającego się w konsekwencji wystąpienia krytycznych wydarzeń życiowych u osób i całych rodzin, a także dezorganizacji i zakłócenia funkcjonowania instytucji, organizacji, grup i całych społeczności konfrontowanych z wydarzeniami krytycznymi o dużej intensywności¹⁴.

Celem interwencji kryzysowej jest „przywrócenie równowagi psychicznej i umiejętności samodzielnego radzenia sobie, a dzięki temu zapobieganie przejściu reakcji kryzysowej w stan chronicznej niewydolności psychospołecznej”¹⁵. Chodzi

¹¹ Por. tamże, s. 151–152.

¹² *Ustawa o pomocy społecznej* z 12 marca 2004 r., (tekst jednolity Dz. U. z 2015 r., poz. 163 z późn. zm.), art. 47.1.

¹³ Por. D. Kubačka-Jasiecka, *Interwencja kryzysowa. Pomoc w kryzysach psychologicznych*, Warszawa 2010, 92–96.

¹⁴ Por. tamże.

¹⁵ *Ustawa o pomocy społecznej*, art. 47.1.

o to, by rozpoznać podstawowe potrzeby, aby zapewnić bezpieczeństwo członkom rodziny i by powstrzymać sytuację, która spowodowała kryzys. Problem trzeba zidentyfikować, ponieważ czasami może on być maskowany przez inne sytuacje. Należy zidentyfikować zasoby własne rodziny i zasoby zewnętrzne.

Po ustaniu działania czynników eskalujących kryzys należy skierować osoby dotknięte kryzysem po pomoc specjalistyczną. Styl i forma pracy ośrodków interwencji kryzysowej zależą od potrzeb społeczności lokalnej, na terenie której ośrodek się znajduje, i od sposobu rozwiązywania przez nią problemu doraźnej pomocy. W ośrodku może dominować pomoc medyczna, psychologiczna bądź socjalna. Formy pomocy udzielanej przez ośrodki interwencji kryzysowej są zróżnicowane, a ich zakres zależy głównie od rodzaju i fazy kryzysu¹⁶.

W zależności od specyfiki zgłaszanych problemów udzielane są różnorodne formy pomocy osobom potrzebującym: diagnozowanie i opiniowanie psychologiczne (ustalenie zakresu i rodzaju koniecznej interwencji i niezbędnej pomocy), prowadzenie hostelu dla osób doznających przemocy, których bezpieczeństwo fizyczne i psychiczne jest zagrożone, poradnictwo psychologiczno-pedagogiczne dla matek dzieci przebywających w hostelu.

Dla dzieci i młodzieży mieszkającej czasowo w hostelu prowadzona jest podczas zajęć w świetlicy terapia zajęciowa, arteterapia, socjoterapia, psychologiczna terapia indywidualna i grupowa. Zapewniona jest indywidualna i grupowa pomoc psychologiczna dorosłym i dzieciom, występuje udzielanie pomocy materialnej osobom potrzebującym (żywność, odzież, środki czystości), poradnictwo prawne w zakresie prawa rodzinnego, współpraca z organizacjami społecznymi, władzami samorządowymi oraz innymi instytucjami zainteresowanymi tworzeniem systemów wsparcia psychologicznego i materialnego.

W przypadku rodzin, w których zaistniał problem alkoholowy stosuje się psychoprophylaktykę przez promowanie trzeźwego stylu życia dla współzależnionych matek i dzieci, pogłębianie wiedzy o chorobie alkoholowej oraz psychologicznych mechanizmach współzależnienia, kształtowanie umiejętności radzenia sobie w sytuacji przemocy. Niezwykle ważnym czynnikiem jest przeciwdziałanie utrwalaniu się wzorców przemocowych w zachowaniu dzieci, ponieważ powielają one często złe zachowania rodziców. Następuje udzielanie wielostronnego wsparcia w wyjściu z sytuacji przemocy i uzależnienia od jej sprawcy, jak też inspirowanie do podjęcia nowych form usamodzielniania się (poszukiwanie mieszkania, pracy, podejmowanie terapii długoterminowej)¹⁷.

Dziecko, przebywające w Centrum Interwencji Kryzysowej (CIK), znajduje się w nim najczęściej na skutek sytuacji kryzysowej w rodzinie. Sama instytucja jest skierowana do rodzin dotkniętych kryzysem. Przemoc w rodzinie godzi w życie i integralność fizyczną i psychiczną członków rodziny, w ich wolność, a także szkodzi rozwojowi ich osobowości. Przemocą wobec dziecka określa się używanie siły

¹⁶ Por. B. Krajewska, *Instytucje wsparcia dziecka i rodziny. Zagadnienia podstawowe*, Kraków 2009, 94.

¹⁷ Por. Regulamin Centrum Interwencji Kryzysowej *Dom otwartych serc* w Otwocku, p. I.4.

fizycznej i/lub psychicznej w celu przymuszenia go do podporządkowania się woli osoby, od której dziecko jest w jakiś sposób zależne, a taką osobą może być rodzic, ale też partner jednego z rodziców, wujek bądź starsze rodzeństwo. U podłoża przemocy leżą zazwyczaj negatywne emocje¹⁸. W takiej rodzinie dziecku brakuje stabilności i bezpieczeństwa. Interwencja kryzysowa jest umiejętnym wkroczeniem we właściwym momencie w sytuację osobistą ofiary kryzysu, by rozwiązać problem, który grozi destrukcją emocjonalną lub fizyczną ofiary. Interwencja kryzysowa niekiedy jest również pierwszą pomocą emocjonalną dla dziecka.

W CIK dziecko dostaje w miarę stabilne miejsce (ma swoje łóżko, swoje krzesło, biurko) oraz czuje się bezpieczne (nie jest bite, nie musi uciekać). Dzieci bowiem w momencie kryzysowym rodziny przeżywają największe trudności. Zwykle nie są w stanie zrozumieć świata dorosłych. Ich rzeczywistość opiera się na fantazjowaniu, okrojonych prawdach i braku dostatecznych umiejętności oceniania tego, co się wokół dzieje¹⁹. Długoletnie doświadczenia pracowników takich instytucji, jak CIK pokazują, że dziecku pobyt w takiej placówce może często uratować życie – nie tylko w czysto fizycznym znaczeniu, ale zwłaszcza w sensie duchowym i psychologicznym.

3. RODZINA W WYOBRAŻENIACH DZIECI Z CENTRUM INTERWENCJI KRYZYSOWEJ – PERSPEKTYWA EMPIRYCZNA

Poniżej zostaną przedstawione wyniki badań empirycznych wraz z ich interpretacją. Ukazują one wyobrażenia rodziny, jakie mają badane dzieci. Uwzględnie trzy aspekty obrazu rodziny: 1) identyfikację dzieci z osobami znaczącymi, będącymi członkami rodziny, 2) konflikty emocjonalne nasycone lękiem i agresją w relacjach rodzinnych oraz 3) strukturę rodziny ze szczególnym uwzględnieniem pozycji dziecka.

3.1. IDENTYFIKACJA DZIECI Z OSOBAMI ZNACZĄCYMI W RODZINIE

Pierwszym zagadnieniem składającym się na wyobrażenie rodziny przez dzieci z CIK jest wskazanie osób dla nich znaczących. Są to osoby, z którymi dzieci są najsilniej związane emocjonalnie, które najbardziej podziwiają, kochają i które są dla nich najważniejsze. Dane wynikające z rysunków zostały zamieszczone w tabeli 1. Są to wskaźniki waloryzacji odnoszące się do przedstawiania wybranej osoby w sposób szczególny. Tłem tych informacji są dane o typie przedstawionej rodziny, osobach umieszczonych na rysunku oraz relacjach między narysowanymi postaciami.

¹⁸ Por. J. Izdebska, dz.cyt., 75.

¹⁹ Por. J.L. Greenstone, S.C. Leviton, *Interwencja kryzysowa*, tłum. M. Gajdzińska, Gdańsk 2004, 103.

Tabela 1. Wskaźniki waloryzacji osób znaczących w kontekście informacji o strukturze rodziny i przedstawionych postaciach przez badane dzieci

Autor	Rodzina pełna/niepełna	Postacie umieszczone na rysunku	Osoba rysowana jako pierwsza	Inne wskaźniki waloryzacji
Bartosz, 8 lat	pełna	mama, tata, autor, brat, siostra	autor	– osoba umieszczona w centrum rysunku – siostra Ola; – najdłużej i najstaranniej rysowany – brat Jakub; – osoba, której chłopiec przypisał najwięcej pozytywnych przymiotów – siostra Ola
Kuba, 12 lat	pełna	tata, autor, mama, brat, siostra, dziadek, babcia, wujek	tata	– osoba umieszczona w centrum rysunku – dziadek; – najdłużej i najstaranniej rysowany – tata; – osoba, której chłopiec przypisał najwięcej pozytywnych przymiotów – tata
Ola, 10 lat	pełna	tata, brat, autorka, brat, mama	tata	– osoba umieszczona w centrum rysunku – brat Jakub; – najdłużej i najstaranniej rysowany – tata; – osoba, której dziewczynka przypisała najwięcej pozytywnych przymiotów – tata
Klaudia, 8 lat	niepełna	mama	mama (narysowana po sześciu przedmiotach)	– umieszczony w centrum rysunku – kwiatek; – najdłużej i najstaranniej rysowana – buda dla psa; – najwięcej pozytywnych przymiotów dziewczynka przypisała psu Soni
Oliwka, 7 lat	niepełna	mama, brat, autorka	mama	– osoba umieszczona w centrum rysunku – brat Krzyś 3,5 roku; – najlepsze miejsce na rysunku zajmuje brat; – większa od innych – mama; – ma najwięcej kolorów – mama; – najwięcej pozytywnych przymiotów – nikt
Klaudiusz, 7,5 roku	pełna	mama, tata, brat, autor	tata	– osoby umieszczone w centrum rysunku – Klaudiusz i mama; – najdłużej rysowany – tata (ma zielone oczy, jak Klaudiusz); – chłopiec nie podawał pozytywnych przymiotów

Łukasz, 7 lat	pełna	Mirek, mama, tata, Michał, autor i „wujek”	Mirek – jeden z niedaw- nych partne- rów matki	– osoby znajdujące się w centrum rysunku – mama i Łukasz; – większa od innych – mama – osoba, której chłopiec przypisał pozytywne przymioty – Mirek
Paweł, 8 lat	niepełna	Siostry: Natalia i Aneta, autor, mama	kwiatek – oderwanie od tematu, unikanie tematu głównego	– siostrze Anecie chłopiec przypisał pozytywne przymioty

Źródło: Badania własne.

Najczęściej badane dzieci identyfikują się z matką (Kludia, Oliwia, Klaudiusz, Paweł i Łukasz). Troje dzieci ma najsilniejsze związki emocjonalne spośród osób w rodzinie z ojcem (Ola, Jakub i Klaudiusz). Troje dzieci swój podziw i więź uczuciową koncentruje na rodzeństwie (Bartosz, Paweł i Ola). Wśród innych osób z rodziny, które są szczególnie ważne dla badanych dzieci, znalazły się: dziadek (dla Jakuba), były partner matki (w przypadku Łukasza) i ciocia (dla Kludii).

Znaczenie więzi uczuciowych między rodzicami a dzieckiem odnosi się między innymi do identyfikacji, która jest podstawą przejmowania od nich postaw, wartości i wzorców postępowania. Rodzice dlatego są najważniejszymi osobami w życiu dziecka, ponieważ zaspokajają podstawowe jego potrzeby: bezpieczeństwa, miłości i przynależności, szacunku, uznania i własnej godności²⁰. Identyfikacja ma wpływ na to, w jaki sposób dziecko przyswaja wzorce ról ojca i matki. Jeżeli są one pozytywne, to przyczyniają się do uspołecznienia jednostki. Istotnymi czynnikami, które oddziałują na przebieg procesu identyfikacji dziecka z rodzicami, są: harmonijne współżycie małżonków i związek uczuciowy z rodzicami. Pozytywny skutek w postaci zdrowej i silnej osobowości przynosi identyfikowanie się z rodzicami, którzy przejawiają takie cechy dojrzałości psychospołecznej, jak: odpowiedzialne działanie, samodzielność życiowa, umiejętność życia w zgodzie i współdziałaniu z innymi²¹.

Miłość i podziw, które odczuwają badane dzieci do rodziców jako osób znaczących, niekoniecznie wynikają z pozostawania z nimi w relacjach służących zaspokajaniu podstawowych potrzeb dzieci. Dzieci w dotychczasowej historii życia przeżywały trudne sytuacje związane z deprivacją (pozbawieniem) wartości, takich jak: stabilność, bliskość emocjonalna ze strony obydwójga rodziców, poczucie własnej wartości. Łączyły się one z zaistnieniem warunków, które spowodowały opusz-

²⁰ A. Brzezińska, analizując koncepcje rozwoju psychospołecznego według E.H. Eriksona w aspekcie znaczących wydarzeń i wpływów społecznych w poszczególnych okresach życia, pisze, że znaczącymi osobami dla dzieci w wieku szkolnym (6–12 lat) są nauczyciele i rówieśnicy, ale wielu badaczy zajmujących się psychologią rozwojową etapu dzieciństwa podkreśla różnicę między wczesną fazą wieku szkolnego (6–9 lat), kiedy dzieci nadal identyfikują się z rodzicami a późną fazą tego okresu (10–12 lat), nazywaną wiekiem grupy rówieśniczej. Por. A. Brzezińska, *Spoleczna psychologia rozwoju*, Warszawa 2000, 233.

²¹ Por. M. Ziemska, *Rodzina i dziecko*, Warszawa 1980, 153–154.

czenie dotychczasowego miejsca zamieszkania i przeniesienie się do CIK. Żadne z dzieci nie ma rodziny, w której zgodne współżycie małżonków byłoby trwałe. Podstawą związku uczuciowego z rodzicami nie jest ich dojrzałość, ale biologiczne i psychiczne pokrewieństwo.

Dziecko jest zazwyczaj związane z rodzicami emocjonalnie, pragnie ich miłości i aprobaty, są oni dla dziecka wzorami i autorytetami. Autorytet rodziców bywa uznawany zarówno poprzez posłuszeństwo i podporządkowanie się ich wymaganiom ze względu na posiadaną przez rodziców władzę (dysponowanie karami i nagrodami), jak również poprzez identyfikację z nimi²². W procesie identyfikacji rodzice są autorytetem z powodu podziwu, zachwytu i szacunku dla ich zalet. Dziecko we wczesnych latach rozwoju nie patrzy na rodziców czy innych dorosłych krytycznie. Dopiero w okresie dorastania samodzielnie dokonuje oceny sposobów postępowania dorosłych, często odnosząc się krytycznie do ich postaw i zachowań. Dzieci uczą się od swoich rodziców: mówić, myśleć, kontrolować i opanowywać swoje reakcje. Dzieńki wzorom osobowym nabywają umiejętności wyrażania swojej sympatii i antypatii.

Dziecko, przyswajając sobie wzorce reagowania na zakazy i nakazy rodziców, rozwija w sobie samokontrolę i zdobywa umiejętności kierowania swoim zachowaniem. Ucząc się postępować według norm społecznych, zaczyna je od wieku przedszkolnego przyswajać i tworzyć oceny swojego postępowania. Zaczyna powoli kształtować własny świat wartości²³. Proponowanie dojrzałych wzorów osobowych i konstruktywnych wzorców zachowań jest niezbędnym warunkiem pozytywnego oddziaływania środowiska wychowawczego, zwłaszcza rodzinnego na proces prawidłowego rozwoju osobowości ku samodzielności i uspołecznieniu. Podstawowy problem, który występuje w rodzinach dysfunkcyjnych, odnosi się do konfliktu między miłością do rodziców przeżywaną przez dziecko a destruktywnymi wzorcami postępowania realizowanymi przez rodziców. Wspierając dziecko z zaniedbaniami opiekuńczymi, należałoby chronić jego więzi emocjonalnych z rodzicami, jednocześnie dbając o pokazywanie mu pozytywnych przykładów postępowania i autentycznie wartościowych wzorów osobowych. Identyfikacja życzeniowa z wyidealizowanymi rodzicami może być przejawem skłonności do ucieczki przed konfrontacją z trudną sytuacją rodzinną w świat wyobrażony i iluzoryczny²⁴.

3.2. KONFLIKTY EMOCJONALNE DOŚWIADCZANE PRZEZ DZIECI

Informacje o konfliktach emocjonalnych, czyli o relacjach nacechowanych przykrymi, silnymi emocjami z kręgu lęku, strachu i niepokoju oraz z kategorii gniewu, złości i wrogości skupionych wokół emocjonalnej agresji, zawiera tabela 2.

²² Por. J.Ł. Grzelak, A. Nowak, *Wpływ społeczny*, w: *Psychologia. Podręcznik akademicki. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, red. J. Strelau, t. 3, Gdańsk 2005, 202–203.

²³ E. Jackowska, *Środowisko rodzinne a przystosowanie społeczne dziecka w młodszym wieku szkolnym*, Warszawa 1980, 28–29.

²⁴ Por. E. Januszewska, *Zahamowany rozwój w okresie dzieciństwa jako wyraz osobowości pogranicznej (borderline personality) w ujęciu J.F. Mastersona*, w: *Rodzina: Oblicza dzieciństwa*, red. D. Kornas-Biela, Lublin 2001, 453–454.

Zostały w niej zamieszczone wskaźniki agresji i lęku w aspekcie konfliktów dziecka z innymi członkami rodziny. Są to zazwyczaj konflikty ukryte, nie manifestowane w zachowaniu w przeciwieństwie do jawnych konfliktów.

Tabela 2. Wskaźniki agresji i lęku dotyczące konfliktów emocjonalnych dziecka w rodzinie

Autor	Relacje między osobami na rysunku	Wskaźniki lęku	Wskaźniki agresji
Bartosz, 8 lat	Wszyscy są uśmiechnięci, trzymają się za ręce (może świadczyć o odczuwanej więzi między osobami lub pragnieniu istnienia takiej więzi – istnieniu tej więzi wydaje się autorowi istotną składową spajającą rodzinę), matka stoi pomiędzy dziećmi a ojcem (można interpretować jej rolę jako pośrednika), mama ma koszulkę z sercem i napisem „love”(miłość)	– duże białe przestrzenie; – brak podstawy; – tato nie ma elementów dodanych	– połączenie czarnego koloru z różowym (matka); – połączenie czarnego koloru z fioletowym (ojciec)
Kuba, 12 lat	Osoby stoją obok siebie, ale nie dotykają się (być może nie odczuwa tej więzi między członkami rodziny), osoby uśmiechają się; można wyodrębnić trzy grupy, które są oddzielone od siebie: tata, kolejnych sześć osób – tworzą grupę, być może silniej związaną ze sobą i wujek	– duże białe przestrzenie, niepokolorowane słońce, chmury i ściany domu; – brak ruchu; – małe postacie; – kontur domu; – wujek Radek narysowany na tle domu, jego postać znajduje się za kreską oznaczającą ścianę domu; – słaby nacisk kredki	– brak
Ola, 10 lat	Tata oddzielony od reszty rodziny drzewem – dystans; osoby nie dotykają się, wszyscy się uśmiechają, mają nad głowami serca – podkreślanie składnika emocjonalnego w relacjach (rzeczywistego lub życzeniowego, w każdym razie autorka miłość w rodzinie uznaje za ważną)	– postać taty przesunięta w lewo i oddzielona drzewem od reszty rodziny	– brak
Klaudia, 8 lat	Rodzina składa się tylko z mamy, nie pojawiają się inne osoby znaczące, pojęcie rodziny wygląda na silnie zaburzone; obrazek poniekąd bajkowy – jest mama, buda dla psa, kwiaty, słońce, ale przebija z tego rysunku pustka, ze względu na nieobecność innych osób	– duże białe przestrzenie; – mała postać matki, nie ma dłoni, jest zawieszona w powietrzu, ma niepokolorowany tułów i ręce; – matka przesunięta w lewo; – pominięcie siebie	– brak

Oliwka, 7 lat	Deklaracja wielkiej radości – postaci uśmiechają się, aż podnoszą ręce do góry – interpretacja: w rodzinie powinno być wesoło i dobrze (co nie znaczy, że tak jest), osoby na rysunku nie mają nóg – brak stabilizacji, nie dotykają się – być może brak więzi	– matka przesunięta w lewo; – brak podstawy; – niepełne ciało matki i dziewczynki	– brak
Klaudiusz, 7,5 roku	Osoby nie mają rąk, nie stykają się ze sobą – nie mogą się dotknąć, brak więzi; uśmiechają się; synowie są łysi, tak jak tata – chęć upodobnienia się do ojca, odczuwają potrzebę kontaktu z ojcem i więzi	– duże białe przestrzenie; – brak podstawy; – postacie nie mają rąk, chłopcy i ojciec nie mają włosów; – brak elementów dodanych	– silna kreska (postać brata Adriana); – duże postacie
Łukasz, 7 lat	Centralną postacią jest mama, za nią jest autor (ona osłania go jakby przed światem), mama jest także pomostem łączącym autora z innymi osobami; obawy budzi pojawienie się małej, czerwonej postaci na dole, o której chłopiec nie chce rozmawiać „wujek”; brak kontaktu z podłożem – brak stabilizacji	– duże białe przestrzenie; – rysunek mało barwny; – przesunięcie w lewo; – brak podstawy domu, postacie zawieszony w powietrzu; – ciało bez nóg (tato, Michał, Mirek i „wujek”) oraz rąk (Michał); – brak elementów dodanych; – postacie zamknięte w kołach, odizolowane od siebie; – matka trzyma Łukasza na ramionach; – brak włosów (Łukasz, Mirek i Michał)	– połączenie czerwonego i czarnego koloru na podłodze domu oraz w rysunku czerwonych kół i czarnych konturów postaci; – duży nacisk czarnej kredki (włosy ojca i czarny fragment podłogi między ojcem i matką)
Paweł, 8 lat	Chłopiec nie chciał rysować rodziny, wypisał tylko jej członków. Być może wiąże się to dla niego ze zbyt silnymi emocjami negatywnymi, które blokują ekspresję myśli i uczuć w formie rysunku	– duże białe przestrzenie; – rysunek mało barwny; – brak ruchu; – brak postaci; – napisy oznaczające autora i siostrę Anetę po lewej stronie rysunku	– brak

Źródło: Badania własne.

Na podstawie przeprowadzonych badań można wnioskować, że dzieci zamieszkujące CIK cechuje wysokie nasilenie niepokoju, ponieważ w ich rysunkach występują takie wskaźniki lęku, jak: duże, białe przestrzenie; rysunek mało barwny; brak ruchu; małe postacie; przesunięcie całego rysunku w lewo, brak podstawy (postacie są jakby zawieszony w próżni); ciało niepełne; brak elementów dodanych.

Najczęściej pojawiającym się wskaźnikiem niepokoju (u pięciorga dzieci) jest duża biała przestrzeń, będąca oznaką wysokiego neurotycznego niepokoju. Charakteryzuje go uogólnione, silne i często bezprzedmiotowe poczucie zagrożenia. Lęk neurotyczny jest ściśle związany ze stosowaniem mechanizmów obronnych, takich jak: represja (wyparcie w nieświadome obszary życia psychicznego, treści zdarzeń, które budzą silne negatywne emocje), projekcja (rzutowanie na innych nieakceptowanych w sobie cech i stanów psychicznych), regresja (cofanie się do zachowań i sposobów reagowania specyficznych dla wcześniejszych okresów rozwoju) itp.²⁵. Mechanizmy obronne aktywizowane przez lęk neurotyczny są całkowicie nieświadome i należą do grupy prymitywnych sposobów radzenia sobie z lękiem i innymi przykrymi emocjami.

Drugim stosunkowo często pojawiającym się elementem (również u pięciorga dzieci) jest niekompletnie narysowane ciało człowieka. W rysunkach dzieci brakuje rąk, co świadczy o lęku przed relacją, interakcją z innymi, przed komunikacją. Porozumiewanie się jest procesem, w którym komunikaty niewerbalne: mimika (ruchy wyrazowe twarzy), pantomimika (ruchy ekspresyjne całego ciała), głos, zachowanie, takie jak: zbliżanie się, oddalanie, wyjście z pomieszczenia itp. mają istotne znaczenie²⁶. Zatem można uznać ciało za ważne narzędzie komunikowania się. Wiele badanych dzieci ma trudności w nawiązywaniu i podtrzymywaniu kontaktu emocjonalnego z najbliższymi osobami, szczególnie rodzicami. Dzieci uczą się wchodzenia w relacje bliskie, oparte na współdziałaniu, otwartym wyrażaniu własnych potrzeb i oczekiwań, uznaniu indywidualności drugiego, od swoich rodziców, którzy mają prawidłowe postawy rodzicielskie. Tylko postawy akceptacji, współdziałania, uznania autentycznych praw dziecka i rozumnej swobody sprzyjają budowaniu kontaktów emocjonalnych nacechowanych ciepłem uczuciowym i właściwą koncentracją na dziecku oraz bazujących na dwupodmiotowej (niekoniecznie symetrycznej – partnerskiej) relacji²⁷.

Przesunięcie w lewo całego rysunku lub którejs z postaci wystąpiło w rysunkach czworga dzieci. Wskazuje to na koncentrację na przeszłości, nierzadko tęsknocie i pragnieniu powrotu do minionego okresu, gdy dziecku i jego rodzinie wiodło się znacznie lepiej. Bywa to formą ucieczki przed myśleniem o trudnościach i problemach aktualnie występujących w rodzinie.

W rysunkach czworga dzieci wystąpiło także odizolowanie postaci od innych. Izolacja ta wskazuje na osamotnienie, pozbawienie wsparcia i poczucie opuszczenia osoby, która w ten sposób jest spostrzegana przez autora rysunku. Osobami takimi były: mama (w rysunku Pawła), tata (w rysunku Oli), niepełnosprawny wujek (w rysunku Kuby) i wszystkie postacie uznane za członków rodziny przedstawione na rysunku Łukasza.

W niektórych rysunkach postacie nie są umieszczone na podstawie, ale jakby zawieszony w próżni (dotyczy to rysunków trojga dzieci). Wskaźnik ten stanowi

²⁵ Por. P.K. Oleś, *Wprowadzenie do psychologii osobowości*, Warszawa 2009, 97–98.

²⁶ Por. E. Sujak, *Psychologia komunikacji*, Kraków 2006, 12.

²⁷ A. Brzezińska, *Psychologia wychowania*, w: *Psychologia. Podręcznik akademicki. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, red. J. Strelau, t. 3, Gdańsk 2005, 228–229.

kolejny wyraz niepokoju wyrastającego z braku poczucia bezpieczeństwa. Potrzeba bezpieczeństwa jest ukierunkowana na osiągnięcie stabilności, przewidywalności i eliminowania niepewności w otoczeniu. Dzieci, których potrzeba bezpieczeństwa podlega frustracji, mają również zahamowaną potrzebę aktualizacji własnych możliwości, rozwoju uzdolnień i talentów.

Dwóch chłopców użyło niewielu kolorów, co sprawia, że ich rysunki są szare i smutne. Tam, gdzie są umieszczone postacie, wprawdzie kolorowe, brakuje jednak elementów dodanych. Te rysunki są puste, postacie narysowane w sztywnej pozie. W rysunkach dwojga dzieci brak jest również ruchu. Słaby nacisk kredki wystąpił w rysunku jednego chłopca, natomiast treść wskazująca na lęk nie dotyczy żadnej pracy.

Konflikty emocjonalne w stosunku do konfliktów interpersonalnych (zewnętrznych) oraz konfliktów motywacyjnych (wewnętrznych) obejmują dużo większy zakres stanów psychicznych i ustosunkowań. Mogą, ale nie muszą, odnosić się do relacji międzyosobowych. W porównaniu z konfliktami typu dążenie – dążenie, unikanie – unikanie, dążenie – unikanie, podwójne dążenie – unikanie, są podobne do umiarkowanie silnych i silnych ambitendencji (występowania sprzecznych sił, przyciągającej i odpychającej) oraz ambiwalencji (przeżywania sprzecznych emocji o dodatnim i ujemnym znaku)²⁸. Istotą konfliktów emocjonalnych jest nasycenie różnego rodzaju ustosunkowań (odniesień do takich obiektów, jak: inni ludzie, grupy, własna osoba, sytuacje, zdarzenia itp.) intensywnymi, przykrymi emocjami. Często są to: lęk i gniew, ale również zazdrość, poczucie winy, wstyd, rozczarowanie. Konflikty przeżywane przez badane dzieci najczęściej związane są z: lękiem o bliskie osoby i o siebie, zazdrością, rozczarowaniem i poczuciem zawodu, które skłania do tęsknoty za przeszłością. Rzadko relacje wobec przeżywanego świata, w którym funkcjonują dzieci, są nacechowane agresją: złością, nienawiścią, gniewem.

3.3. STRUKTURA RODZINY ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM POZYCJI DZIECKA

Ostatnim komponentem w opisywanym wyobrażeniu rodziny jest zagadnienie struktury rodziny ze szczególnym uwzględnieniem miejsca, jakie zajmuje sam badany. Interesujące jest to, jakie osoby zostaną włączone w grono rodzinne oraz jakie miejsce w strukturze/hierarchii zostanie im nadane. Tego rodzaju wskaźniki zawiera tabela 3.

²⁸ Por. P.K. Oleś, dz.cyt., 178–180.

Tabela 3. Struktura rodzinny oraz pozycja dziecka

Autor	Struktura rodziny	Przedstawienie siebie
Bartosz, 8 lat	Wszystkie postacie są niemal tej samej wielkości, możliwa interpretacja: zachwiana hierarchia w rodzinie	<ul style="list-style-type: none"> – usytuowanie siebie – lekko z lewej strony w stosunku do centrum rysunku; – sposób podpisania – „Bartosz”; – wielkość postaci i nacisk kreski – wzrost podobny do pozostałych członków rodziny, nacisk – taki sam, jak w przypadku innych postaci, czyli umiarkowanie silny; – użyte barwy i ich symbolika: niebieski – potrzeba bezpieczeństwa i miłości, brązowy – potrzeba zakorzenienia, przynależności, czerwono – różowy – potrzeba aktywności i sukcesu; – relacja z innymi osobami – usytuowanie pomiędzy bratem i siostrą, trójka rodzeństwa trzyma się za ręce
Kuba, 12 lat	Największą postacią, najstaranniej rysowaną i o najsilniejszej budowie jest tata; pozostałe postaci wyglądają podobnie, dzieci nieznacznie różnią się wzrostem od dorosłych – to interpretować można także jako zaburzenie hierarchii, zrównanie dzieci z dorosłymi w rodzinie	<ul style="list-style-type: none"> – usytuowanie siebie z lewej strony rysunku, wyraźnie z boku; – sposób podpisania siebie – „Ja” oraz „Kuba” na tle domu; – wielkość postaci i nacisk kreski – chłopiec nieco niższy od rodziców, tego samego wzrostu co brat i siostra, nacisk kreski podobny jak w rysunku innych postaci o umiarkowanej sile; – użyte barwy ich symbolika – zielony – potrzeba autonomii i niezależności, potwierdzania własnej wartości, niebieski – pragnienie spokoju, uporządkowanego środowiska, harmonii, żółty – potrzeba odpoczynku, pogodnego rozluźnienia i swobody, brązowy – dążenie do zakorzenienia i poczucie bezpieczeństwa; – relacje z innymi osobami – chłopiec stoi pomiędzy tatą i mamą, niewielka odległość dzieli go od obydwu osób
Ola, 10 lat	Tata jest największy, mama dorównuje mu wzrostem, dzieci są mniejsze – wygląda na to, że hierarchia jest zachowana	<ul style="list-style-type: none"> – usytuowanie siebie – prawie w centrum rysunku, nieco w prawo; – sposób podpisania siebie – „Ola”; – wielkość postaci i nacisk kreski – wzrost podobny do braci, wyraźnie niższa od rodziców nacisk kreski nie różni się od tego, który występuje w przedstawieniu innych osób; – barwy ich symbolika – czerwony i czerwono-różowy – potrzeba aktywności, działania, osiągnięć, żółto – pomarańczowy – potrzeba odpoczynku, spontaniczności, swobody; – relacje z innymi osobami – dziewczynka stoi między braćmi nieco bliżej „Kubusia” niż „Bartusia”

Klaudia, 8 lat	Autorki nie ma na rysunku, być może czuje się wyobcowana albo nie widzi siebie w kontekście bycia członkiem rodziny	<ul style="list-style-type: none"> – usytuowanie siebie – nie ma postaci autorki na rysunku, ale prostokąt z podpisem „Klaudia” i kółko ze skrótem imienia „KL” znajduje się na środku kartki; – wielkość i nacisk kredki w podpisie nie różni się od rysunku innych obiektów pod tym względem; – relacje z innymi elementami rysunku – imię dziewczynki znajduje się między dużym kwiatem a drzewem; – barwy użyte w podpisie: zielona – może wyrażać postawę obronną, brązowa – potrzeba zakorzenienia i bezpieczeństwa, czerwona – potrzeba aktywności i sukcesu; – dziewczynka pominęła siebie
Oliwka, 7 lat	Autorkę od mamy oddziela brat, być może czuje się odsunięta	<ul style="list-style-type: none"> – usytuowanie siebie – z prawej strony rysunku; – sposób podpisania siebie – „Oliwka”; – wielkość i nacisk kredki – mały nacisk, większa od brata, ma małą twarz w stosunku do mamy; – barwy, ich symbolika – fioletowa – ambiwalencja, przeżywanie sprzecznych uczuć i pragnień, różowo-pomarańczowa i żółta – pragnienie odpoczynku, pogodnego rozluźnienia, spontaniczności; – relacje z innymi osobami – postać dziewczynki umieszczona jest na prawo od brata i znajduje się blisko kreski oznaczającej wnętrze domu
Klaudiusz, 7,5 roku	Wszyscy są tej samej wielkości, zaburzona hierarchia	<ul style="list-style-type: none"> – usytuowanie siebie prawie w centrum rysunku lekko w lewo; – chłopiec nie podpisał siebie, napisał imię i nazwisko oraz klasę, podobnie jak podpisuje inne rysunki w szkole; – wielkość postaci i nacisk kredki – nie ma różnic pod względem tych dwóch cech w przedstawieniu siebie i innych osób; – użyte barwy i ich symbolika – brązowy – dążenie do zakorzenienia i osiągnięcia poczucia bezpieczeństwa, zielony – może wyrażać postawę obronną i chęć potwierdzenia siebie, różowo – żółty – potrzeba odpoczynku, rozluźnienia, swobody; – relacje z innymi osobami – chłopiec stoi między bratem a mamą
Łukasz, 7 lat	Autor pozostaje schowany za mamą, która jest jakby jego tarczą	<ul style="list-style-type: none"> – usytuowanie siebie – na górze prostokąta oznaczającego dom, nad matką; – nie podpisał siebie; – wielkość i nacisk kreski – taka sama, jak w rysunku innych postaci; – barwy i ich symbolika – czarny – wyraża nicomość, lęk przed destrukcją, unicestwieniem; – relacje z innymi osobami – chłopiec i matka tworzą całość obwiedzioną czerwoną kreską i oddzieloną od wyobrazonego taty i brata Michała

Paweł, 8 lat	Niechęć do rysowania rodziny można interpretować jako brak świadomego dostępu do własnych emocji związanych z byciem członkiem rodziny	<ul style="list-style-type: none"> – usytuowanie siebie – w lewym dolnym rogu kartki (dotyczy wyłącznie podpisu autora, ponieważ chłopiec nie narysował żadnej postaci) – sposób podpisania siebie – „Ja”; – wielkość i nacisk kreski – taki, jak w pozostałych elementach rysunku, dość słaby; – barwy i ich symbolika: zielony – może wyrażać postawę obronną i chęć potwierdzenia własnej wartości; – relacje z innymi osobami – symbol oznaczający chłopca oddziela od napisu „mama” narysowany kwiat, podpis znajduje się poniżej napisu „siostry”
-----------------	--	--

Źródło: Badania własne.

Prezentując analizę danych dotyczących pozycji dzieci w ich rodzinach, można zauważyć zróżnicowanie spostrzeganego przez badanych statusu: od ważnego i znaczącego usytuowania siebie, poprzez pewne izolowanie i pomijanie własnej osoby w życiu rodziny do całkowitego poczucia bezwartościowości i zanegowania swojej istotnej roli w całości, którą tworzy rodzina.

W grupie dzieci, które w swoich odczuciach i spostrzeżeniach zajmują ważne miejsce w rodzinie, znaleźli się: Bartosz, Kuba, Ola i Klaudiusz. Ich znaczenie wynika ze związków emocjonalnych z bliskimi i prawdopodobnie pełnionej roli, gdy chodzi o najstarszych synów, czyli Kubę i Klaudiusza. Dzieci, które czują się mniej ważne dla swoich matek w porównaniu z rodzeństwem lub z osobami faktycznie spoza rodziny (partnerzy), to Oliwia i Łukasz. Oliwia czuje się mniej kochana przez matkę niż jej trzyletni brat. Dziewczynka wspominała również o dwóch siostrach (Monice i Eli) oraz bracie Patryku, którzy prawdopodobnie są dziećmi jej mamy z innych związków. Łukasz jest dzieckiem zaniedbywanym emocjonalnie przez matkę, nie odpowiada ona pozytywnie na kierowane do niej ze strony chłopca komunikaty, wynikające z pragnienia bliskości, uczuciowego ciepła. Klaudia i Paweł nie akceptują siebie, brakuje im poczucia własnej wartości, co wyrazili w swoich rysunkach przez pominięcie siebie. Nie są dziećmi odtrąconymi emocjonalnie przez swoje matki, niemniej jednak na tyle dotkliwie przeżywają trudności swoich rodzin, że przedstawienie własnej osoby wśród bliskich jest dla nich zbyt trudne w wymiarze uczuciowym. Spostrzeganie siebie jako ważnej i godnej miłości osoby w kontekście własnej rodziny wpływa na poczucie własnej wartości i na sposoby zaspokajania potrzeb psychospołecznych bądź radzenie sobie z ich frustracją. Badane dzieci mają silną potrzebę zakorzenienia i bezpieczeństwa, odpoczynku, swobody i otwartości, aktywności i działania, potwierdzenia własnej wartości.

Większość dzieci (pięcioro z ośmiorga) narysowało rodzinę, w której jest matka i ojciec. Troje dzieci (Klaudia, Paweł i Oliwia) pominęło ojca. W rzeczywistości nie znają i nie mają kontaktu z ojcem. Łukasz umieścił wyobrażonego ojca, choć faktycznie go nie zna. Świadczy to o tym, że dzieci w zdecydowanej większości przedstawiały własną rodzinę, natomiast sam sposób zaprezentowania jej członków mówi zarówno o ich spostrzeżeniach i ocenach, jak też o oczekiwaniach i pragnieniach adresowanych do danej osoby.

Pięcioro dzieci narysowało rodzinę nuklearną, składającą się z rodziców bądź rodzica i dzieci lub dziecka. Kuba przedstawił rodzinę poszerzoną o dziadka, babcię i wujka. Rodzina narysowana przez Łukasza ma zdeorganizowaną strukturę, z powodu włączenia do niej „Mirka” i „wujka” (partnerów matki). Klaudia narysowała wyłącznie mamę. Granica między rodziną Kuby a dziadkami jest mało wyraźna, być może nawet zatarta, co wydaje się bardzo prawdopodobne, zważywszy na fakt, że obie rodziny zamieszkiwały razem, a konflikt między mamą chłopca a teściami był jedną z przyczyn przyjęcia matki i dzieci do CIK. W rysunku Kuby, Bartosza i Klaudiusza nie ma zaznaczonej granicy międzypokoleniowej między rodzicami a dziećmi. Dzieci dorównują wzrostem dorosłym, szczególnie jest to wyraźne w przedstawieniu dwuletniego brata Klaudiusza jako podobnego do pozostałych członków rodziny. Taki sposób prezentowania dorosłych i dzieci w rodzinie może świadczyć o braku władzy i pieczy rodzicielskiej wobec potomstwa.

Najlepsze relacje między rodzeństwem panują w rodzinie Bartosza, Oli i Kuby. Najmłodszy z rodzeństwa Bartosz identyfikuje się z siostrą (to do jej postaci odnosi się najwięcej wskaźników waloryzacji), a także ze starszym bratem. Podobnie Ola, choć w mniejszym stopniu (identyfikuje się przede wszystkim z ojcem) podziwia i szanuje dwunastoletniego Kubę. Dużo młodsze rodzeństwo ma Oliwia i Klaudiusz. Oliwia ma ambiwalentny stosunek do brata, składa się na to zarówno miłość, jak i zazdrość. Dla Klaudiusza dwuletni brat Adrian jest ważnym członkiem rodziny, jego wypowiedzane uwagi na temat zewnętrznego podobieństwa do mamy (w przypadku Adriana) i do taty (w przypadku jego osoby) mogą świadczyć o poczuciu przynależności do rodziny – wspólnoty związanej również pokrewieństwem biologicznym, czego brakuje dzieciom adoptowanym i wychowywanym w rodzinach zastępczych. Łukasz i Paweł tęsknią za rodzeństwem z powodu rozłąki. Brat Łukasza, Michał, (kilka lat starszy od chłopca) jest wychowywany przez babcię, która nie podjęła się opieki nad Łukaszem. Zdecydował o tym zaawansowany wiek babci i kłopoty ze zdrowiem. Paweł martwi się o siostrę Natalię (wspomina jej próby samobójcze) i podziwia osiągnięcia siostry Anety. Klaudia jest jedynym dzieckiem, które nie zaznaczyło w swoim rysunku żadnych odniesień do rodzeństwa, choćby kuzynów. Jej przyjazne nastawienie do pieska cioci prawdopodobnie wskazuje na potrzebę więzi emocjonalnej z kimś innym niż tylko mama czy ciocia.

Kuba, Łukasz i Oliwia umieścili na rysunku dom, w przypadku chłopców także komin, który symbolizuje ognisko domowe. Zatem część dzieci kojarzy rodzinę z domem, który jest miejscem bezpiecznym i przyjaznym. Klaudia narysowała budę dla psa i kwiat, również budzące skojarzenia z domem i ogrodem w pozbawionym zagrożeń otoczeniu. Kwiat, kojarzący się z pięknym i wyzwalającym ufnosć światem, pojawił się również w rysunku Pawła. Obraz rodziny, w której panuje miłość i zgoda jest najbardziej wyraźny w przypadku prac rodzeństwa: Oli i Bartosza. W rodzinie przedstawionej przez Bartosza wszyscy są uśmiechnięci, trzymają się za ręce, są ładnie ubrani. Na rysunku wykonanym przez Olę rodzice i dzieci również mają uśmiech na twarzy, a ponad głowami serca. Starszy brat Oli i Bartosza bardziej powściągliwie wyraził rodzinną więź, jednak zaznaczył, że osoby uśmiechają się, stoją obok siebie choć bezpośrednio nie dotykają się. Oliwia, opowiadając o nary-

sowanej rodzinie, podkreśliła, że powinno być w niej wesoło i dobrze. Zaznaczyła to poprzez uśmiech na twarzach mamy, brata i swojej oraz uniesione do góry ręce. Pogodny nastrój kojarzący się z rodziną wyraziła Klaudia, rysując kwiaty, słońce, motyla. Świadome wyobrażenia rodziny jako wspólnoty złączonych miłością osób są w konflikcie z licznymi wskaźnikami lęku i oznakami poważnych trudności w relacjach rodzinnych. Mamy do czynienia z lękiem neurotycznym powodującym uciezkowe reakcje, zahamowanie i bierność w kontaktach społecznych oraz w dziedzinie osiągnięć. Wskaźniki trudności w porozumiewaniu się dotyczą konfliktów (jawnych i ukrytych), problemów w otwartym komunikowaniu innym swoich potrzeb, oczekiwań i emocji, deficytów w zakresie wyrażania emocjonalnego ciepła i bliskości.

Wszystkie badane dzieci aktualnie mieszkają poza rodzinnym domem i mają utrudniony kontakt z ojcem (Bartosz, Ola, Jakub i Klaudiusz) lub innymi członkami rodziny (dziadkowie i wujek, w przypadku Jakuba; siostry, w przypadku Pawła; ciocia w przypadku Klaudii i brat w przypadku Łukasza). W takiej sytuacji zrozumiała jest tęsknota za bliskimi osobami i wspomnianie przeszłości jako znacznie pomyślniejszego okresu życia.

Wyobrażenia o rodzinie, jakie mają badane dzieci, po części pozostają pod wpływem wzorców, z którymi mają kontakt, obserwując i doświadczając relacji we własnej rodzinie, a po części wynikają z faktu, że rodzina dla tych dzieci jest cenną wartością. Współczesne, często niepożądane przemiany społeczne, którym podlega rodzina, znajdują swoje odzwierciedlenie np. w niepełnej strukturze i dezorganizacji systemu rodzinnego, wyrażonych w rysunkach kilkorga dzieci. Wysokie wartościowanie rodziny zaznacza się w podkreślaniu miłości, radosnej atmosfery, więzi między rodzicami, rodzicami i dziećmi, między rodzeństwem, które powinny występować w rodzinie. Prawdopodobnie wynika to bardziej z pragnień i wyidealizowanych wyobrażeń szczęśliwego życia rodzinnego niż dotychczasowych przeżyć w historii życia dzieci. Dzieci w młodszym wieku szkolnym oprócz tendencji do identyfikowania się z rodzicami mają coraz silniejszą potrzebę kontaktu z rówieśnikami (potrzebę afiliacji) i stają się wrażliwe na odrzucenie lub izolowanie z powodu negatywnej odmienności w porównaniu z kolegami i koleżankami.

4. WNIOSKI I POSTULATY PEDAGOGICZNE

Na podstawie zgromadzonych wyników za pomocą Testu Rysunku Rodziny pochodzących od ośmiorga dzieci w wieku od 7 do 12 lat oraz towarzyszącym mu wywiadowi i obserwacji można stwierdzić, że rodzina dla uczestniczących w badaniach jest istotną wartością, miejscem spostrzeganym przez pryzmat tak pożądanego jakości życia rodzinnego, jak: miłość, bezpieczeństwo, spokój, zgoda i harmonia. Wysokie wartościowanie rodziny jako wspólnoty i grupy kochających się osób wyraźnie ujawniło się w rysunkach czworga dzieci, czyli połowy badanych. Problemy związane z kryzysem, którym dotknięte są rodziny badanych dzieci, były ujawniane pośrednio, nie wprost, czyli projekcyjnie. Szczególnie jasno uwidoczniło się to w pracach dwóch chłopców (Łukasza i Pawła) oraz jednej dziewczynki (Klaudii).

Trudności rodzin badanych dzieci powodują, że podstawowe funkcje związane z opieką i wychowaniem w tych rodzinach nie są realizowane w zadowalającym stopniu. Powoduje to poczucie zagrożenia, bardzo silnego niepokoju w relacjach rodzinnych, pewne nieprawidłowości w identyfikacji z osobami znaczącymi, którymi powinni być w okresie późnego dzieciństwa rodzice i problemy w spostrzeganiu siebie jako osoby ważnej i godnej miłości. Wynika stąd potrzeba pomocy wychowawczej adresowanej do opiekunów dzieci i pracowników CIK, która miałaby na celu taką optymalizację oddziaływań, by możliwe było korygowanie skutków zaistniałych zaniedbań i deficytów oraz kompensowanie tych niedostatków z wykorzystaniem potencjału rozwojowego badanych dzieci. Szczególnie ważne z tego punktu widzenia wydają się zasady opieki i wychowania obejmujące kwestie: kształtowania sprawności i nawyków, dostarczania pozytywnych doświadczeń emocjonalnych, wspomagania prawidłowego procesu uspołecznienia, a także rozwijania twórczych zainteresowań.

Nabywanie przydatnych sprawności i ćwiczenie nawyków jest ważne ze względu na osiągnięcie praktycznej wiedzy i umiejętności służących respektowaniu elementarnych norm regulujących zachowania w sferze higieny, zachowywania porządku, zdrowego odżywiania się, kultury osobistej, również kultury słowa. Nadrobienie braków w tym zakresie pomoże dzieciom wywodzącym się ze środowisk zaniedbanych wychowawczo w przystosowaniu się do obowiązujących powszechnie wzorców. Istotne byłoby zaangażowanie wszystkich pracowników CIK w promowanie dobrych obyczajów związanych z kulturalnym zachowaniem się. Natomiast, gdy chodzi o korygowanie niewłaściwych zachowań w dziedzinie higieny, utrzymywania porządku, właściwego odżywiania się być może wielu matkom przydałaby się pomoc asystenta rodziny.

Pozytywne doświadczenia emocjonalne dotyczą bliskości, ciepła emocjonalnego, uznania, szacunku, poczucia własnej godności, które są niezbędne dzieciom do kształtowania pozytywnego obrazu siebie, adekwatnie wysokiej samooceny i akceptacji siebie. Z tego punktu widzenia kluczowe wydaje się łączenie stanowczości w egzekwowaniu zasad obowiązujących w placówce z okazywaniem zrozumienia wobec dzieci i ich matek. Wyjątkowo ważna wydaje się zasada motywowania do zmiany, w której sprawiedliwą i rzeczową krytykę niewłaściwych sposobów postępowania wiąże się z zachęcaniem do podejmowania konkretnych zadań, mających na celu wyeliminowanie niepożądanych zachowań. Istotne jest także dobieranie zadań dostosowanych stopniem trudności do aktualnie osiągniętego poziomu umiejętności.

Uspołecznienie realizowane przede wszystkim poprzez włączanie i uczestnictwo w życiu społeczności i wspólnoty tworzonej w Centrum Interwencji Kryzysowej odnosi się do tak znaczącego celu rozwoju i wychowania wspierającego rozwój, którym jest oprócz samodzielności, życie w zgodzie i współdziałaniu z innymi. Wszelkie działania zmierzające do tego, aby instytucja opiekuńcza stawała się rodzinną formą opieki i miała jak najwięcej cech domu rodzinnego służą uspołecznieniu. Kulturowanie tradycji świątecznych (religijnych i patriotycznych), umożliwianie matkom i dzieciom mieszkającym w hostelu uczestnictwo w nabożeństwach zwią-

zanych z rokiem liturgicznym spełnia funkcję wspólnototwórczą. Zajęcia prowadzone w świetlicy, oprócz animacji kulturalnej, są również okazją do kształtowania pozytywnych relacji społecznych z rówieśnikami i z wychowawcami.

Rozwijanie twórczych zainteresowań jest o tyle ważne, że staje się dla dzieci, które w niedługiej perspektywie wkroczą w okres dorastania, czynnikiem chroniącym przed ryzykownymi zachowaniami nastolatków dotyczącymi alkoholu, narkotyków, destrukcyjnych subkultur itp. Uprawianie sportu, rozwijanie uzdolnień artystycznych, turystyka to dziedziny, które mogą być wykorzystane w nabywaniu pozytywnych postaw w obszarze aktywnego organizowania własnego i rodzinnego czasu wolnego, zaangażowania w aktualizację siebie i ekspresję swojej indywidualności i odrębności.

Opieka i wychowanie są rodzajami działalności niezbędnymi we wspomaganie rozwoju psychospołecznego każdej osoby niezależnie od wieku i sytuacji życiowej. Poradnictwo i psychoterapia mają znaczenie drugorzędne w stosunku do opieki i wychowania. Perspektywa wychowania osoby w pedagogice personalistycznej jest zakorzeniona w nadziei na afirmację specyficznie ludzkich potencjalności intelektualnych, wolitywnych i uczuciowych, której nie może udaremnić nawet skrajnie trudna sytuacja życiowa. Realistyczne spostrzeganie problemów egzystencjalnych osób i ich rodzin nie wyklucza podejmowania wytrwałych starań i szukania efektywnych sposobów na pożądaną zmianę funkcjonowania psychospołecznego dorosłych i dzieci doświadczających kryzysu.

Z przeprowadzonych badań wynika, że podstawowym problemem, który dotyczy dzieci przebywających w CIK, jest naruszone poczucie bezpieczeństwa, objawiające się lękiem i niepokojem. Pomoc psychologiczna oferowana przez tę placówkę matkom i dzieciom nie jest na tyle skuteczna, aby odzyskały równowagę psychiczną. Z pewnością trzymiesięczny pobyt nie jest wystarczającym okresem, aby krótkoterminowa psychoterapia spowodowała trwałe i zadowalające efekty w postaci przynajmniej dostatecznego poziomu przystosowania emocjonalnego i społecznego u osób wychodzących z kryzysu. Należałoby uzupełnić oddziaływania w zakresie psychoterapii i poradnictwa psychologicznego wsparciem bazującym na bliskich i serdecznych relacjach np. z wolontariuszami, którzy podjęliby się z dziećmi systematycznych kontaktów o charakterze zabawowym, edukacyjnym, kulturalnym, sportowym. Szczególnie ważne byłoby zachęcenie do uczestnictwa w tego typu wolontariacie młodych mężczyzn, którzy dostarczyliby konstruktywnych, męskich wzorców społeczno-kulturowych chłopcom pozbawionym kontaktów z ojcem.

BIBLIOGRAFIA

- Brzezinska A., *Spoleczna psychologia rozwoju*, Warszawa: Scholar 2000.
- Brzezińska A., *Psychologia wychowania*, w: *Psychologia. Podręcznik akademicki. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, red. J. Strelau, t. 3, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne 2005, 227–257.
- Brzezińska A., *Psychologiczne portrety człowieka*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne 2005.

- Dyczewski L., *Rodzina twórcą i przekazicielem kultury*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 2003.
- Greenstone J.L., Leviton S.C., *Interwencja kryzysowa*, tłum. M. Gajdzińska, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne 2004.
- Grzelak J.L., Nowak A., *Wpływ społeczny*, w: *Psychologia. Podręcznik akademicki. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, red. J. Strelau, t. 3, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne 2005, 187–204.
- Izdebska J., *Dziecko – Dzieciństwo – Rodzina – Wychowanie rodzinne. Kategorie pedagogiki rodziny w perspektywie pedagogiki personalistycznej*, Białystok: Niepaństwowa Wyższa Szkoła Pedagogiczna 2015.
- Jackowska E., *Środowisko rodzinne a przystosowanie społeczne dziecka w młodszym wieku szkolnym*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1980.
- Jan Paweł II, *List do rodzin „Gratissimam sane” z okazji Roku Rodziny*, Rzym–Watykan 1994.
- Januszevska E., *Zahamowany rozwój w okresie dzieciństwa jako wyraz osobowości pogranicznej (borderline personality) w ujęciu J.F. Mastersona*, w: red. D. Kornas-Biela, *Rodzina: Oblicza dzieciństwa*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 2001, 451–477.
- Kawula S., *Rodzina o skumulowanych czynnikach patogennych*, w: *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, red. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2006, 135–172.
- Krajewska B., *Instytucje wsparcia dziecka i rodziny. Zagadnienia podstawowe*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls” 2009.
- Kubačka-Jasiecka D., *Interwencja kryzysowa. Pomoc w kryzysach psychologicznych*, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne 2010.
- Lendzion A., *Patologia środowiska życia dziecka*, w: *Dziecko w przestrzeni życia społecznego*, red. J. Daszykowska, A. Łuczyński, Stalowa Wola: KUL Wydział Zamiejscowy Nauk o Społeczeństwie 2013, 129–154.
- Leśniak E., Dobrzyńska-Mesterhazy A., *Rodziny w kryzysie, diagnoza i interwencja kryzysowa*, w: *Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej. Poradnik dla pracowników socjalnych*, red. W. Badura-Madej, Katowice: Wydawnictwo „Śląsk” 1999, 83–101.
- Oleś P.K., *Wprowadzenie do psychologii osobowości*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2009.
- Sujak E., *Psychologia komunikacji*, Kraków: WAM 2006.
- Ustawa o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 r.*, (tekst jednolity Dz. U. z 2015 r., poz. 163 z późn. zm.).
- Ziemska M., *Rodzina i dziecko*, Warszawa: PWN 1980.

FAMILY IMAGE AMONG CHILDREN FROM THE CRISIS INTERVENTION CENTRE

Summary

The article presents issues concerning the imaginations of the family by children staying in the Crisis Intervention Centre. The basic problem the article deals with is the question how the respondents imagine their own family. Three essential components are emphasized in the question: (1) identification of the respondents with significant persons in the family, (2) emotional conflicts in family relationships, and (3) structure of the family with the special focus on the child's position. The research material was acquired by means of the Family Drawing Test, as well as interview and observation connected with it. In this way eight children aged 7–12 years were questioned. The contents associated with the interpretation of the data are preceded by theoretical issues referring to definitional and descriptive issues involving: crisis, critical situation, dysfunctional family and Crisis Intervention Centre.

Key words: family, crisis, critical situation, family image, child's situation in a family, Crisis Intervention Centre

Nota o Autorach

Marek JEZIORAŃSKI, prezbiter diecezji opolskiej, doktor pedagogiki, zajmuje się pedagogiką ogólną, teorią wychowania. Zatrudniony na stanowisku adiunkta w Katedrze Pedagogiki Ogólnej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Kontakt: e-mail: marekj@kul.pl

Siostra **Dorota KONDRACKA**, licencjat pedagogiki, pracownik hostelu w Centrum Interwencji Kryzysowej, kontakt: cik.otwock@caritas.pl

ANEKS: RYSUNKI DZIECI

